

EDEN-THÉÂTRE

Bureau à 7 heures. **OUVERTURE** à 8 heures. Rideau à 8 heures.
DIMANCHE 2 MARS 1890

PAR LA TROUPE DES VARIÉTÉS PARISIENNES
BALLETS ET PANTOMIMES de M. A. ROSSI, compositeur

Pantomimes et Ballets

LES SŒURS CORALI

Chanteuses de genre et danseuses originales

Artistes de Chant

Mademoiselle **VERNIER**

Chanteuse légère

Mlle Leditia **MILLS**

Chanteuse d'imitation

Mlle Marie **POUGNY**

Chanteuse comique

Mademoiselle **BALDEL**

Chanteuse de genre

Artistes de Spécialité

MISS LILLY

Célébrité équilibriste

LES FRÈRES WILLSON

Les trois barres fixes

Artistes des Pantomimes et Ballets

Mademoiselle **GORA**

Première coriphée

Mlle Louise **BRANBILA**

Mlle Marie **BOULARD**

Première travestie

et Elvire **LANDELLI**

**Afbeelding
variétéprogramma
Eden-Théâtre**

Gent 1890

Universiteitsbibliotheek Gent
Collectie Vliegende Bladen

Elvire Gautier
ia Radenz.

AN D. MME.

Artistes des théâtres

TIONS DE

Prix des places : Premières Fr. 1-00 — Secondes 0-60 Centimes.

Le Regisseur, VAN WITTENBERGHE.

Le Directeur

Gent in de ban van de 'attractie'

Opkomst van de huurschouwburgen, café-concerten en variététheater in een nieuwe commerciële stedelijke omgeving (1880-1890)

Evelien Jonckheere

Inleiding

Op 19 januari 1896 dook in de 'Gazette van Gent' de advertentie op van 'Eene reuzin van 7 jaar oud, Juffer Maria Staessens, geboren te Ploegsteert, den 8 juli 1888. Eerste prijs van schoonheid in het concours van kinderen, te Rijsel, den 15 september 1895. Juffer Maria Staessens, thans 7 jaar oud, is 1 meter 30 centim. groot, heeft 1m10 in de lenden en weegt 70 kil. Van heden af zichtbaar bij Donatus Bracke, koopman in aardappellen, kolen, fourragen, enz., 57, Antwerpschen Steenweg, Gent, Afspanning.'¹

De tentoonstelling van de zwaarlijvige juffer Maria Staessens bij een Gentse aardappelverkoper doet bij velen vandaag de wenkbrauwen fronsen. Dergelijke 'attracties' als reclamestunt zouden vandaag al snel als onethisch bestempeld worden, maar aan het einde van de negentiende eeuw waren ze niet uitzonderlijk. Naast zelfstandige verkopers vertoonden in die periode ook steeds meer de caféhouders in de stad zogenaamde 'attracties': korte acts van dansers, zangers, acrobaten, clowns, goochelaars of mensen met een bijzondere fysiek zoals Maria Staessens.

De atmosfeer van de Parijse Moulin Rouge of Folies-Bergère, geroemd om hun spektakel met gelijkaardige attracties, kon men ook in de laat-negentiende-eeuwse Belgische stad ervaren. In dit artikel wordt de opkomst van attracties op diverse locaties in de stad zoals de huurschouwburg, het café-concert en het variététheater, onderzocht in relatie met de nieuwe economische structuren van de moderne stad. Meer bepaald de nieuwe grote winkels en warenhuizen deelden harde klappen uit aan de oude bondgenoten van het spektakel, de kermis en de markt.

De focus in dit artikel wordt gelegd op de stad Gent. Niettemin wordt ook aandacht besteed aan gelijkaardige tendensen in andere Belgische grootsteden als Brussel en Antwerpen. Het onderzoek is grotendeels gebaseerd op archiefonderzoek van iconografische bronnen, zoals strooibriefjes, affiches en foto's van zogenaamde 'vermakelijkheden', in combinatie met een gedetailleerd personerzoek in de lokale dagbladen. In de voetnoten is meer gedetailleerde informatie te vinden met betrekking tot deze bronnen. De klemtoon van deze tekst ligt eerst en vooral op de beschrijving van het fenomeen 'moderne attractiecultuur' in relatie tot de opkomst van de groothandel in de stad waarna in het slot van deze tekst enkele methodologische tips worden aangereikt om de lezer zelf deze rijke geschiedenis te laten ontdekken op lokaal niveau.

Van markt naar winkel

Opkomst van het warenhuis

In de loop van de negentiende eeuw barstten vele steden uit hun voegen. Tijdens de eerste helft van deze eeuw groeide Gent uit tot één van de belangrijkste industriesteden op het Europese vasteland.² Terwijl de stad volgens de eerste volkstelling in 1786 48.409 inwoners telde, groeide dit aantal al tot 153.800 in 1890.³ De industriële ontwikkeling werd mee mogelijk gemaakt door de enorme vooruitgang op het vlak van mobiliteit. Dit werd weerspiegeld in de uitbouw van een geconcentreerd spoorwegnet in België.⁴ In Gent werd in 1837 de lijn Gent-Mechelen ingehuldigd met de opening van het Zuidstation.⁵

De nieuwe transportmogelijkheden in de stad maakten het mogelijk om goederen uit alle uithoeken van de wereld sneller en in grotere hoeveelheid aan te leveren en te exporteren. Hierdoor kregen groothandelaars een steeds groter aandeel van de markt in handen en dit ten nadele van de lokale kleinhandel. Doordat de kleinhandelaar afhankelijk was van diverse tussenpersonen, kon hij steeds moeilijker concurreren met de groothandel. Bovendien kregen die groothandelaars geleidelijk aan ook de volledige distributiesector in hun macht.

Zo verschenen vanaf 1880 in België de eerste 'bazars nieuwe stijl'. Deze overdekte markten werden uitgebaat door kapitaalkrachtige sociëteiten waarin kleinhandelaars in zogenaamde 'nouveauautés' of 'nieuwe goederen', zoals gordijnen, zijden en wollen stoffen, lint, pluimen en handschoenen, aanvankelijk een afdeling huurden.⁶ De groothandelaars namen echter geleidelijk aan de onderverhuur van de kleinhandelaars over waardoor de eerste warenhuizen ontstonden. Groothandelaars hadden nu alle productie- en exportprocessen in de hand. De opgekochte grote hoeveelheden afgewerkte producten of 'nouveauautés' gingen ze nu zelf over hun diverse deelhuizen in binnen- en buitenland verspreiden.

Vanaf 1880 verschenen de eerste 'bazars nieuwe stijl'

Aan de Veldstraat in Gent werd in 1882 bijvoorbeeld het 'Maison Universelle' opgericht door Aldophe Kileman. Deze Parijzenaar had binnen en buiten Frankrijk verschillende bazars in bezit. Nadat het filiaal in Antwerpen tot het grootste verkooppunt was uitgroeid, noemde hij zijn Belgische onderneming 'Grand Bazar'. Een andere belangrijke speler was het Belgische warenhuis 'À l'Innovation', dat in 1897 werd opgericht en in 1901 een Gents filiaal opende aan de Veldstraat.⁷ De Belgische gebroeders Delhaize waren de eersten om ook de voedingssector aan een gelijkaardige grootschalige distributieaanpak te onderwerpen. Aan het einde van de negentiende eeuw werden diverse bijhuizen in heel België opgericht,⁸ waarvan eentje in Gent in 1901.⁹

Verval van de markt en kleinhandel

Het succes van deze groothandelaars in het spoor van de Parijse successen als de Bon Marché maakte naast de kleinhandel ook veel slachtoffers onder de markthandelaars. Een toename van het standgeld om de stadskas te spijzen en steeds strengere reglementeringen om de private overdekte markten te promoten, deed de markthandelaars spreken over een echte 'veldtocht' tegen de markten vanaf 1888.¹⁰ Tot overmaat van ramp gingen de kleinhandelaars zich

1 Gazette van Gent, 19 januari 1896.

2 M. Boone en G. Deneckere (reds.), *Gent, stad van alle tijden* (Antwerpen 2010) 145.

3 H. Van Werveke, *Gent, schets van een sociale geschiedenis* (Gent 1947) 107-108.

4 F. Adriaenssen e.a. 'Urbanisatie in de 19de eeuw, verantwoording', *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, 4:1/2 (1986) 4.

5 *Ibidem.*, 11 en H. De Bot e.a., *Gent op het spoor, stations maken de stad* (Gent/Kortrijk 2010) 20.

6 R. Miellet en M. Voorn, *Winkelen in Weelde, warenhuizen in West-Europa, 1860-2000* (Zutphen 2001) 23-33 en J. Van De Wiele (red.), *De Markt* (Leuven 1988) 27.

7 Miellet en Voorn, *Winkelen in Weelde*, 35, 144 en 154.

8 E. Collet (red.), *Delhaize "De Leeuw", Kruideniers sinds 1867* (Tiel 2003), 5.

9 *Gazette van Gent*, 15 december 1901, geen adres vermeld.

10 Van De Wiele, *De Markt*, 123-128.

ook nog eens afzetten tegen de marktkramers in een laatste poging tot verzet tegen de economische verschuivingen.¹¹

De kleinhandelaars konden het bijvoorbeeld moeilijk verkroppen dat de marktkramers nu ook de zogenaamde 'nieuwe goederen' of 'nouveautés' verkochten. Hierdoor snoepten de marktkramers de rijkere klanten van de kleinhandelaars af. Marktkramers reageerden stellig dat zij vooral de boerenstand en werkende klasse voorzagen van 'nieuwe goederen', die door de groothandel nu goedkoper te verkrijgen waren dan voorheen. Het was dan ook een misverstand dat de aangeboden 'nouveautés' op de markt goedkoper zouden zijn dan in de winkels, maar volgens de marktkramers had de boerenstand nu eenmaal '*van nature eene schrik van de grote winkels onzer steden en die pracht meent hij te moeten betalen*'.¹²

De slechte financiële situatie van bepaalde winkeliers was volgens de marktkramers eerder te wijten aan de diverse soorten krediet en kapitalistische maatschappijen dan aan de concurrentie met de markten.¹³ Marktkramers meenden ook dat rijke klanten in Gent reeds lang een verloren zaak waren. Zij kochten al lange tijd alles in luxueuze winkels en warenhuizen zoals de Bon Marché in steden als Brussel en Parijs.¹⁴

Rijke klanten terugwinnen en de stad zo aantrekkelijk maken als de grootste steden Brussel en Parijs. Hierop zette het Gentse stadsbestuur in vanaf de jaren 1870. De economische expansie van de stad had immers het stadsbeeld hevig aangetast. Vooral de verpauperde arbeidersbuurten rond het Zuidstation waren een doorn in het oog van 'de rijke klant' en bijgevolg ook van het stadsbestuur. Wanneer men de stad wou bezoeken als toerist diende men zich immers eerst een weg te banen door '*straatjes waarvan sommige nauwelijks eenen meter breedte hebben en volgepropt zijn van publieke en geheime ontuchthuizen die tot toevluchtsoord aan allerlei misdadigers strekken*'.¹⁵

Onder het mom van sanering van 'ongezonde arbeiderswijken' werden zo'n 550 arbeidershuizen rond het Zuidstation onteigend.¹⁶ Op die plaatsen kwamen grote boulevards die de stationsbuurt met het stadscentrum verbonden en waarlangs luxewinkels met grote etalages en koffiehuisen uit het stof oprezen. Dit alles was vastgelegd in het 'Zollikofer-De Vigneplan', genoemd naar architect Edmond De Vigne en ingenieur Edouard Zollikofer, dat werd uitgevoerd tussen 1880 en 1888.¹⁷

'*Oui Hausmann. Tâchons d'en trouver un pour notre ville...*'¹⁸ Deze uitspraak van schepen de Burggraave in juli 1873 voorspelde de opzet van het Zollikofer-De Vigneplan. Men zou in Gent een sanering doorvoeren in navolging van stadsarchitect Haussmann in Parijs. Zo wilde men tegelijk de stad een luxueuze aanblik te geven en het opstandige klimaat de kop in te drukken.¹⁹ De nieuwe boulevards, als de Vlaanderenstraat, de Henegouwenstraat, de Limburgstraat en de Brabantdam zouden de kleine broertjes worden van de Champs Elysées die door Haussmann tot levensader van Parijs werd gebombardeerd.

Naast Parijs nam het Gentse stadsbestuur ook de Brusselse hervorming van de Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Sneeuwwijk tot voorbeeld.²⁰ In de omgeving van het Belgisch parlement en het koninklijk paleis werd ook daar vanaf 1874 een arbeiderswijk getransformeerd tot luxebuurt.²¹ Een gelijkaardige sanering van het Zuidkwartier in Antwerpen vanaf 1875 kan in dezelfde context worden geplaatst.²² De omvorming van de stad aan het einde van de negentiende eeuw tot een aantrekkelijke 'luxueuze' omgeving met brede lanen en grote etalages,

11 Ibidem, 123-128, en *Gazette van Gent*, 6 januari 1889, 10 januari 1890, 13 januari 1889, 24 en 25 november 1890.

12 *Gazette van Gent*, 6 januari 1889.

13 Idem.

14 *Gazette van Gent*, 13 januari 1889.

15 M. Roose (red.), *De kranten van ... Gent, 1860-1914* (Gent 1996) vol. 6, 5.

16 *Ibidem.*, 62.

17 A. Capiteyn e.a., *Gentse torens achter rook van schoorstenen, Gent in de periode van 1860-1895* (Gent 1983) 29-31.

18 *Ibidem.*, 26.

19 F. Adriaenssen e.a., 'Het Zollikofer-De Vigneplan en de compagnie immobilière', *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, 4:1/2 (1986) 7.

20 *Ibidem.*, 13.

21 P. Roberts-Jones (red.), *Brussel, Fin de siècle* (Saint-Amand-Montrond 1994) 22 en 26.

22 R. De Meyer en L. Prims, *Het Zuid (Antwerpen 1875-1890) : architectuur en maatschappij* (Schoten 1993).

moest zo veel mogelijk blikken verleiden om de uitgestald koopwaar aan te komen. Hiermee werd de economische motor van de consumptiecultuur op gang getrokken.

Bondgenootschap handel en spektakel

Gent-Attractions

De kleinhandelaars probeerden zich zo goed mogelijk te herpositioneren tussen de nieuwe luxueuze handelszaken en koffiehuisen in de stad en hielpen voortaan mee aan de uitbouw van de stad tot een modern 'shopping-mekka'. Ze verenigden zich en probeerden met de organisatie van festiviteiten zo veel mogelijk zogenaamde 'vreemdelingen', kortom alle niet-Gentenaars, naar de stad te lokken en vertrouwd te maken met het nieuwe commerciële centrum. Dit was bijvoorbeeld het geval met de organisatie van de fakkeltocht 'met Venetiaansche lantaarns, Bengaals vuur en muziek' op 27 september 1890 door de maatschappij 'de verenigde neringdoenden van Sint-Pieters'²³ of met de inrichting van de historische stoet rond Pasen in 1894 met - niet toevallig - de uitbeelding van de geschiedenis van de verschillende nijverheidstakken van Gent.²⁴ De tochten en stoeten liepen steevast doorheen de voornaamste winkelstraten. Om zo veel mogelijk mensen te bereiken werden op dergelijke dagen zelfs bijzondere treinen naar en uit de stad ingelegd. In 1895 verenigden de Gentse 'neringdoenden' zich in de organisatie 'Gand-Attractions' of 'Gent-Attractions', 'kring der verenigde nijveraars en handelaars', in navolging van de oprichting van Bruxelles-Attractions omstreeks 1887.²⁵ 'Gent-Attractions' omschreef haar doelstellingen in het eerste jaarverslag als volgt: *'Om zooveel mogelijk vreemdelingen naar Gent te lokken (...), de algemene welvaart en voornamelijk die van de kleinhandel te bevoordeelen en uit te breiden en het verblijf aan de vreemdelingen nuttig te maken door hun de kunst-, nijverheids- en handels-specialiteiten te doen kennen; aangenaam, door hun feesten, uitspanningen en vermaken van allen aard aan te bieden, zoo talrijk en zoo dikwijls hare middelen het zullen toelaten.'*²⁶

Deze doelstellingen resulteerden onder meer in de organisatie van opnieuw een fakkeltocht in september 1895 langs de voornaamste winkelstraten, maar ook in de organisatie van uitstalwedstrijden met een prijs voor de mooiste etalage of 'uitstalling' in december 1896 en tal van concerten.²⁷ Dergelijke initiatieven tonen aan dat de zogenaamde 'attracties' een lokmiddel van de handelaars in de stad waren om het nieuwe stadsbeeld en hun functie daarin onder de mensen bekend te maken. Hiermee hielden ze vast aan de eeuwenoude koppeling van handel en vermaak die ook door de aloude markt- en foorkramers werd toegepast.²⁸ Vele rondreizende marktverkopers hadden de traditie hun waren in een spectaculaire show aan te prijzen. Attracties als de boeienkoning of de degenstrikkers, vuurspuwers en andere spektakels kleurden nog tot in de twintigste eeuw de marktactiviteiten.²⁹ Op de markt- en kermisdagen gaven marktzangers het beste van zichzelf en verspreidden het nieuws in liedvorm aan de kooplustige massa die, afkomstig uit alle hoeken in de streek, zich in de stad verzameld had.³⁰ In de schouwburgen werden zelfs op de vooravond van de markt bijzondere voorstellingen geprogrammeerd voor de marktbezoekers uit de omgeving die toen al in de stad aangekomen waren: *'Ten einde de personen vreemd aan onze stad die naar onze markten van den vrijdag komen, en zich daarvoor reeds van den donderdag in de stad bevinden, de gelegenheid te geven eene vertoning bij te wonen.'*³¹ Wanneer de markt en foer echter aan economisch belang inboetten door opkomst van grote winkels en warenhuizen zochten ook diverse markt- en foortiesten steeds meer alternatieve oorden op.

Gazette van Gent, 18 april 1890.

23 Gazette van Gent, 27 september 1890.

24 Gazette van Gent, 28 januari 1894.

25 Vliegende Bladen UGent: een map 'Bruxelles-Attractions' met documenten van ten vroegste 1 maart 1887 (8737).

26 Vliegende Bladen UGent: map 'Gent-Attractions' met statuten en jaarverslag 1895.

27 Vliegende Bladen UGent: map 'Gent-Attractions' met strooibriefjes van de diverse georganiseerde activiteiten.

28 Roose *De kranten van ...* vol. 10, 10 en M. Keyser, *Komt dat Zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976) 14-15 en 206.

29 *Ibidem*, 192.

30 Van De Wiele, *De Markt* 147-172.

31 Gazette van Gent, 7 en 8 februari 1881.

Attracties als de boeienkoning of de degenstrikkers, vuurspuwers en andere spektakels kleurden nog tot in de twintigste eeuw de marktactiviteiten.

Attracties in winkels, huurschouwburgen en op café

Nu de markt aan belang moest inboeten ten voordele van zelfstandige handelaars zochten de markt- en foorartiesten nieuwe locaties op zoals commerciële zaken. Een voorbeeld hiervan is de expositie van de reuzin Maria Staessens bij de aardappelverkoper in de Antwerpse Steenweg zoals in de inleiding van dit artikel werd beschreven.³² Sommige attracties namen een minder sensationeel karakter aan zoals bijvoorbeeld de tentoonstelling van supergrote savooien bij een bakker in Stekene in 1893.³³ Sommige artiesten stelden ook zelf producten te koop tijdens hun show zoals bijvoorbeeld de charlatan Sequab, de zogenaamde 'rhumatisme-genezer' die wekenlang de kranten wist te veroveren met zijn wonderbaarlijke genezingen maar al gauw betrapte werd op leugenachtigheid. Zijn geneeskrachtige olie bleek uit niets anders dan gewone olie te bestaan en tegelijk was er sprake van opvallend veel ontvreemdingen van portefeuilles tijdens zijn seances.³⁴

De seances van Sequab vonden plaats in de gehuurde zaal 'Valentino' aan de Kuiperskaai in 1892. Markt- en foorartiesten konden voor een korte periode in steeds meer zalen in de stad terecht tegen een bepaalde huurprijs. Zo was er het hele jaar door een vermakelijk programma te zien op diverse plaatsen en diende men niet langer de foor of markt af te wachten om attracties te zien. Voorbeelden waren het zogenaamde anatomische theater van Florence in de zaal Sodaliteit in 1878³⁵, de koorddanser Blondin in de Skating Rink in 1882³⁶ en de magnetiseur of goochelaar Donato in 1884 in de Minard.³⁷ allemaal typische foorattracties die nu ook buiten het kermiscircuit te zien waren.

Zowel de Valentino aan de Kuiperskaai, de Sodaliteit in de Korte Dagsteeg,³⁸ de Minard in de Korianderstraat³⁹ als Skating Rink in de Bagattenstraat⁴⁰ waren zogenaamde 'huurschouwburgen'. Deze zalen werden door privé-personen uitgebaat.⁴¹ In het geval van de Skating Rink was dat de internationale exploitant Midland Bank Chambers uit Gloucester in Engeland.⁴² De Skating Rink dankte zijn naam aan de oorspronkelijke functie van rolschaatsbaan waar men kon 'dansen op wielekens' tot deze functie werd uitgebreid tot feest- en schouwburgzaal. Deze zalen bevonden zich allemaal tussen het Zuidstation en het oude stadsgedeelte. Zo kwamen de 'vreemdelingen' deze zalen tegen op weg van het station naar de stad en zouden ze uiteindelijk meegenieten van de opwaardering van die buurt naar aanleiding van het Zollikofer-De Vigneplan.

Naast winkels en zogenaamde 'huurschouwburgen' waren ook de cafés een nieuwe pleisterplaats voor artiesten die het traditionele foor- en marktcircuit verlieten. Zo was bijvoorbeeld in januari 1888 in het Gentse estaminet 'De Handboog' elke dag een wonderkind te zien⁴³ en in 'Café Du Limbourg' in december 1888 een wonderlijke tweeling.⁴⁴ Marktzangers waren de eersten om de cafés in de buurt van de markten onveilig te maken en die om te vormen tot café-chantants,⁴⁵ maar geleidelijk aan kregen ook luxueuzere cafés of

32 *Gazette van Gent*, 19 januari 1896.

33 *Gazette van Gent*, 21 oktober 1893.

34 *Gazette van Gent*, 6 januari 1892, 31 januari 1892, 3 februari 1892.

35 *Vliegende Bladen UGent*: map 'Sodalité'.

36 *Vliegende Bladen UGent*: map 'Skating Rink'.

37 *Gazette van Gent*, 21 september 1884.

38 M. Van Bergen, 'De Sodaliteit', *Ghendtsche Tydinghen*, 9:3 (1980) 161-173.

39 L. Cocquyt e.a., *Werk en plezier rond het Zuidkwartier, Stadsgids* (Gent 1984) 18 en L. Van Schoors, *Tussen ijzeren weg en Manchonfabriek, honderdvijftig jaar stationswijk Gent Zuid* (Gent 1985) 22.

40 *Vliegende Bladen UGent*: map 'Skating Rink'.

41 Pieter Stevens uitbater van de Hippodroom, Louis Minard uitbater van de Minard en Jeanette Schavleghe uitbater van de Valentino.

42 Prospectus van de Gand (Belgium) Roller Skating in *Vliegende Bladen UGent*: map 'Skating Rink'.

3 *Gazette van Gent*, 7 jan 1888.

44 *Gazette van Gent*, 4 dec 1888.

45 W. Lustenhauer, *De geschiedenis van het café-chantant* (Brugge 1987) 21-22 en Jonckheer, *Kijklust en sensatiezucht, een geschiedenis van revue en variété* (Antwerpen/Amsterdam 2009) 32-22.

Gazette van Gent, 4 december 1888

'koffiehuizen' bijna dagelijks attracties over de vloer. Hier kreeg men naast zangers en zangeressen ook danseressen en diverse 'moderne curiositeiten' te zien, zoals 'een automatisch orkest' in het Palais Indien. Cafés met dergelijke gevarieerde programma's werden al gauw met de term 'café-concert' benoemd.⁴⁶

De meeste Gentse café-concerts bevonden zich op het Zollikofer-tracé.⁴⁷ Zo vond men onder meer vermaak aan de Brabantdam in het Palais Indien (ca. 1893) en de Olympia (ca. 1899), aan de Kuiperskaai in de Eldorado (ca. 1894), aan de Paddenhoek in de Mozart Taverne en het Deutsche Bierhaus (ca. 1882) en aan de Nederschelde in het Café de la Scala (ca. 1892). Namen als het Palais Indien, Olympia, Eldorado en Scala waren veelgebruikte namen voor dergelijke 'café-concerten' die men in elke grootstad in binnen- en buitenland kon terugvinden. Dergelijke namen roepen een zucht naar exotisme, luxe en verleiding op, geheel passend tussen de nieuwe luxueuze winkels die een veelheid aan nieuwe producten wisten aan te prijzen en het consumeren als hoogste vorm van genot beschouwden.

Opkomst van de variétéshow

De gevarieerde programma's in de café-concerts kunnen als 'variétéprogramma's' omschreven worden en vertoonden heel wat gelijkenissen met circusprogramma's. Het circusprogramma werd gekenmerkt door een snelle opeenvolging van dierennummers, acrobaten, goochelaars en clowns. Dezelfde variëteit vond men terug in het programma van de café-concerts, waar de klemtoon eerder op muziek en dans lag dan op dierennummers. Net als de markt- en foortructies traden ook de circussen aan het einde van de negentiende eeuw steeds vaker op in af te huren zalen of zogenaamde 'stenen circussen' in plaats van in de tijdelijke houten barakken tijdens de foortperiode. Dit was bijvoorbeeld het geval in de 'Hippodroom De Drie Sleutels' vanaf 1878 in de Sint-Amandsstraat en vanaf 1895 in het 'Nieuwe Cirkus' tussen de Lammerstraat en de Sint-Pietersnieuwstraat.⁴⁸ Deze 'stenen circussen' werden niet enkel verhuurd aan circustroepen maar eveneens aan diverse artiesten en maatschappijen die er bals en andere festiviteiten lieten plaatsvinden. Het circusprogramma onderscheidde zich ook van het café-concert in de organisatie van de programma's. In het circus werd het geheel nauwlettend gedirigeerd door een bestuur en directie terwijl doorgaans enkel de caféhouder het programma in goede banen leidde in het café-concert. Het bestuursmodel van het circus werd echter geleidelijk aan overgenomen door de caféhouders die directies gingen aanstellen en het gevarieerde programma op de voorgrond gingen schuiven. Zo ontstond het 'variététheater': hier werd jaarlijks een directie aangesteld door het bestuur om het variétéprogramma in goede banen te leiden. Het aantal toeschouwers voor dergelijke kwalitatief hoogstaande programma's nam snel toe.

Het eerste echte Gentse variététheater opende in 1883 de deuren in de Korte Dagsteeg onder de naam Eden-Theater.⁴⁹ Artiesten uit binnen- en buitenland werden er geprogrammeerd door de Gentse Bovyn die naam gemaakt had in het circus- en foortcircuit als circusbouwer.⁵⁰ De toeschouwers konden het spektakel al consumerend aan tafeltjes bijwonen. Naburige restaurants, speelgoedwinkels, warenhuizen, kledingzaken... sponsorden het variététheater in ruil voor reclame in de programmaboekjes en in de hoop dat de aantrekkelijkheden de klanten zouden verleiden hun zaken te bezoeken. Ook tombola's en schoonheidswedstrijden voor de dames met de mooiste toiletten waren het resultaat van de samenwerking tussen de omliggende handelaars en de uitbaters van het variététheater.⁵¹ De variététheaters konden rekenen op een ruime belangstelling en overleefden volledig op eigen financiële kracht.

46 Lustenhauer, *De geschiedenis*, 25 en Jonckheere, *Kijklust* 18.

47 Vliegende Bladen UGent: map cafés per straat: verzameling van strooibriefjes ter promotie.

48 E. Jonckheere, *Gentse variététheaters van 1880 tot 1914* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent), 2007, 14-29.

49 *La Flandre Libérale*, 17 oktober 1883.

50 Bijvoorbeeld *Gazette van Gent*, 28 november 1888 (Bovyn aan het werk in Nederland) of *Gazette van Gent*, 19 april 1895 (Bovyn aan het werk in Frankrijk).

51 Vliegende Bladen UGent: Map 'Eden-Théâtre'.

Afbeelding variétéprogramma Eden-Théâtre Gent 1890. (Universiteitsbibliotheek Gent – Collectie Vliegende Bladen).

Ook de 'Nouveau Cirque' of 'Nieuwe Cirkus' bood naast circusvoorstellingen vanaf oktober 1896 variétéprogramma's aan onder leiding van een internationale directie die door het bestuur werd aangesteld. Het Nieuwe Cirkus werd bovendien ondersteund door een groep aandeelhouders die mee de onderneming konden besturen. De bijna dagelijkse opvoeringen in een zaal van 3600 toeschouwers leverden bij succesvolle vertoningen een aanzienlijke omzet op.⁵² Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een goede samenwerking was tussen de leden van de Gent-Attractions en het bestuur van het Nieuwe Cirkus.⁵³ Op die manier bleef handel en spektakel ook bij dergelijke commerciële exploitaties sterk met elkaar verbonden.

52 *Gazette van Gent*, 29 december 1897.

53 *Gazette van Gent*, 16 februari 1900.

'Grootschalige ondernemingen met voor elk wat wils'

In de eerste jaren van het Nieuwe Cirkus was het de Nederlander Heetwinkel die als charismatisch figuur de functie van directie vervulde. Hij was daarvoor aan de slag geweest in de Antwerpse 'Palais Indien' als orkestmeester en ruidde na vier seizoenen het Nieuwe Cirkus om voor de Gentse Lion d'Or, een drukbezocht koffiehuis aan de Gouden Leeuwplaats dat hij wou omvormen tot 'Heetwinkel's Variétés'.⁵⁴ Een faillissement zou ervoor zorgen dat hij daar een jaar later spoorloos verdween.⁵⁵ Ook Bovyn van het Eden-Theater bleek er geen smetteloze reputatie op na te houden. Zo zou hij in 1885 de armen-

54 *Gazette van Gent*, 9 november 1900.

55 G. Convents, *Van kinoscoop tot ciné-café* (Leuven 2000) 235.

Variétéprogramma Nieuwe Cirkus ca. 1900 (Universiteitsbibliotheek Gent: Collectie Vliegende Bladen)

belasting niet betaald hebben⁵⁶ en in 1895 werd er een proces-verbaal tegen hem opgesteld omdat hij de hippodroom De Drie Sleutels die sinds 1892 in zijn handen was,⁵⁷ zonder toelating had omgebouwd tot een schouwburgzaal.⁵⁸ Hierna richtte hij vanaf 1905 in Antwerpen het amusementscomplex 'Anvers-Attractions' op. Ook daar nam hij het niet zeer nauw met de wetgeving, wat resulteerde in hevige twisten met het Antwerpse stadsbestuur.⁵⁹

De financiële exploitatie van dergelijke etablissementen was een niet te verwaarlozen onderneming. Soms diende men zwaar te investeren om de zalen aan te passen aan de snel veranderende normen en smaken van de tijd. Veiligheidsnormen inzake brandveiligheid werden steeds strenger naarmate het aantal toeschouwers toenam. Het bestuur en de directie haalden naast inkomsten uit sponsoring ook inkomsten uit eigen ondernemingen zoals het café, de foyer of het hotel verbonden aan de zaal. Het Eden-Theater beschikte bijvoorbeeld over een eigen koffiehuis en wintertuin, terwijl het Nieuwe Cirkus over haar eigen 'Hôtel Du Nouveau Cirque' beschikte. Uit archiefdocumenten blijkt dat dit hotel wellicht tevens banden had met de huurschouwburg Valentino die ernaast gelegen was lag.⁶⁰

56 Stadsarchief Gent (verder SAG), Politiearchief, R 521-522, - 4549.

57 *Gazette van Gent*, 2 december 1892.

58 *Gazette van Gent*, 22 november 1895.

59 'Op den grond van het arsenaal' in: *De Nieuwe Gazet*, 8 oktober 1910.

60 SAG, 1906, Q3 – Brief van het Hotel Du Nouveau Cirque met de Salle Valentino in de hoofding.

Variétéprogramma Nieuwe Cirkus ca. 1900 (Universiteitsbibliotheek Gent – Collectie Vliegende Bladen)

Net zoals de warenhuizen groeiden ook de variététheaters uit tot steeds grotere ondernemingen. Dit liet een professionalisering van de attracties toe en een toenemende interesse van kapitaalcrachtige aandeelhouders. Ook het karakter van de variétéattracties sloot nauw aan bij de zucht naar 'nouveautés' die de warenhuizen kenmerkten. De attracties volgden stevast de laatste mode met oog voor diversiteit onder het motto 'voor elk wat wils'. Kortom, de nieuwste economische tendensen reflecteerden zich in de wereld van vermaak.

Zangeressen, danseressen, gymnasten, acrobaten en clowns deden geen beroep op het verstand maar spraken onmiddellijk de zintuigen van de toeschouwers aan. Jong of oud, Gentenaar of 'vreemdeling', allen konden deze attracties onmiddellijk begrijpen. Het universele karakter van de variétéattracties pasten perfect binnen de nieuwste globaliseringstendensen. Zowel het Nieuwe

Cirkus als het Eden-Théâtre en de meeste café-concerten en huurschouwburgen waren met hun ligging in de buurt van het Zuidstation ideaal gelegen om de 'vreemdelingen' te vermaken. Dat deze doelgroep niet te verwaarlozen was blijkt uit volgend citaat naar aanleiding van de opening van het Eden-Théâtre in 1883:

*'Les Gantois ont donc une des curiosités modernes où ils pourront mener les étrangers. Espérons que l'entreprise réussira, et que la société qui exploite l'Eden-Théâtre aura à coeur d'engager toujours des sujets de choix et de ne mettre au programme que des morceaux de bon goût, de nature à satisfaire tout le monde.'*⁶¹

De onverzadigbare drang naar 'nouveauautés' of 'nieuwigheden' zou het variété-theater echter ook de doodsteek toedienen. Zo zou het vanaf 1905 steeds vaker vervangen worden door de 'nieuwere' spektakelvorm 'cinema'.⁶² Daarnaast werd het steeds moeilijker de sensatiezucht van de toeschouwers altijd opnieuw te overtreffen. Rokjes werden steeds korter en kostuumpjes steeds verleidelijker. Variététheaters kregen dan ook van tijd tot tijd bevel te sluiten, zoals bijvoorbeeld het Brusselse Eden-Theater in de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwe-Ter-Sneeuwwijk in 1890 overkwam nadat het al te verleidelijke karakter van de zaal de reputatie van de buurt op het spel zette.⁶³ Ook in de Gentse variététheaters loerde hetzelfde gevaar om de hoek, zoals blijkt uit het mission statement van de nieuwe directie M. Delaux Fils in 1889 in het Gentse Eden-Theater: *'Honnêteté, moralité: telle est la devise que nous adoptons pour le choix de nos représentations. En attendant votre bonne visite, je vous prie de me croire, Mesdames et Messieurs, votre serviteur très respectueux.'*⁶⁴ Niet toevallig dook ook de naam van bestuurder Heetwinkel uit het Nieuwe Cirkus geregeld op in dossiers met betrekking tot 'blanke slavinnen'.⁶⁵

61 *La Flandre Libérale*, 17 oktober 1883.

62 Jonckheere, *Gentse variététheaters*, 78-83.

63 D. Berger e.a., *Nachtraven, Het uitgangslieven in Brussel van 1830 tot 1940* (Brussel 1987) 71.

64 *Vliegende Bladen* UGent: map 'Eden-Théâtre'.

65 Convents, *Van kinetoscoop*, 235.

66 Wat Gent betreft: *De Vrije burgersbond*, vakblad van de 'neringdoenden' en *De Herbergier en De Eendracht*, vakbladen van de dranklijvers.

67 *Vliegende Bladen* UGent: map 'Bruxelles-Attractions'.

68 *Anvers-Attractions: journal théâtral, artistique mondain et sportif* (Antwerpen 1896).

Besluit

Het onderzoek naar de commerciële attracties in de laat-negentiende-eeuwse stad staat nog in de kinderschoenen en dit heeft zo zijn redenen. Enerzijds zorgde het private commerciële karakter ervoor dat hun beleidsdocumenten niet in officiële archieven terug te vinden zijn, dit in tegenstelling tot het gesubsidieerde vermaak waartoe de officiële schouwburgen en musea behoren. Over de commerciële vermakelijkheden had de stad dan ook minder controle waardoor zedenpraktijken sommige zaken in een slecht daglicht stelden en hiermee ook hun sporen uitgewist werden.

Dit hoofdzakelijk Gentse verhaal is vooral gebaseerd op iconografisch materiaal uit de unieke collectie 'Vliegende Bladen' in de Gentse universiteitsbibliotheek. Deze collectie bevat een veelheid aan archiefmateriaal inzake stedelijke attractiecultuur aan het einde van de negentiende eeuw in diverse Belgische steden, aangevuld met materiaal uit stadsarchieven en private archieven. Aangezien de commerciële attracties vaak verbonden waren met het voor- en marktcircuit en openbare feestelijkheden, zit het materiaal hierover vaak verborgen in mappen onder algemene nummers als 'feestelijkheden' of 'vermakelijkheden'.

Naast iconografische bronnen leverde ook een gedetailleerd personerzoek een schat aan informatie op. Elke dag verschenen in de dagbladen rubrieken met 'vermakelijkheden' of 'schouwburgnieuws', waaronder ook verslag werd gegeven van de commerciële attracties. Bovendien plaatsten de uitbaters vaak advertenties in de krant om hun activiteiten aan te kondigen. Slechts wanneer een bepaalde onderneming in contact werd gebracht met zedenpraktijken verdween de naam uit de dagelijkse pers.

Nog gedetailleerder kan men te werk gaan wanneer men registers met betrekking tot de armenbelasting raadpleegt. Elke commerciële vorm van vermaak diende immers een bepaald percentage van de omzet af te geven aan de stad waarmee vervolgens liefdadigheidsprojecten werden ondersteund. Wanneer deze registers geraadpleegd worden, krijgt men een uitgebreid overzicht van uitbaters en de omzet van hun gemakkelijke ondernemingen in de stad. Informatie met betrekking tot de reglementeringen en ordevoorschriften van de populaire attractievormen vindt men terug in verslagen van de gemeenteraad, de overtredingen hierop in de dossiers van de lokale politie.

Het verhaal van de laat-negentiende-eeuwse saneringsprojecten, het ongenoegen van kleinhandelaars ten aanzien van marktkramers en de opkomst van de groothandel in de stad werden reeds gedocumenteerd door diverse historici. Toch kunnen ook dergelijke bronnen nog nieuwe informatie verstrekken inzake de attractiecultuur. Vaktijdschriften van de herbergiersbond of kleinhandelaars⁶⁶ bieden interessante informatie zoals de oprichting en doelstelling van verenigingen als Gent-Attractions, Bruxelles-Attractions⁶⁷ of Antwerpen-Attractions.⁶⁸

De link tussen de economische expansie van de stad en de opkomst van een stedelijke commerciële attractiecultuur in de vorm van café-concerts en variétéschouwburgen werd tot op vandaag nauwelijks beschreven in België. Verder onderzoek binnen dit domein in diverse steden is dan ook aangewezen. Met deze kennis in het achterhoofd kan men ook anders gaan kijken naar de organisatie van stedelijke feestelijkheden en de ontwikkeling van stadsbuurten zoals de stationsbuurt aan het einde van de negentiende eeuw.

Beknopte bibliografie

- F. Adriaenssen, D. Delbeke-Casteleyn, R. De Herdt, e.a., 'Urbanisatie in de 19de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, 4;1/2 (1986).
- D. Berger, D. Colard, M. De Reynders e.a., *Nachtraven, Het uitgangleven in Brussel van 1830 tot 1940* (Brussel 1987).
- M. Boone en G. Deneckere, (reds.), *Gent, stad van alle tijden* (Antwerpen 2010).
- A. Capiteyn, e.a., *Gentse torens achter rook van schoorstenen, Gent in de periode van 1860-1895* (Gent 1983).
- L. Cocquyt, e.a., *Werk en plezier rond het Zuidkwartier, Stadsgids* (Gent 1984).
- E. Collet, (red.), *Delhaize "De Leeuw", Kruideniers sinds 1867* (Tielt 2003).
- G. Convents, *Van kinetoscoop tot ciné-café* (Leuven 2000).
- H. De Bot, G. Deseijn, G. Rogge, e.a., *Gent op het spoor, stations maken de stad* (Gent/Kortrijk 2010).
- R. De Meyer en L. Prims, *Het Zuid (Antwerpen 1875-1890) : architectuur en maatschappij*, (Schoten 1993).
- E. Jonckheere, *Gentse variététheaters van 1880 tot 1914* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent) 2007.
- E. Jonckheere, *Kijklust en sensatiezucht, een geschiedenis van revue en variété* (Antwerpen/Amsterdam 2009).
- M. Keyser, *Komt dat Zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*, (Amsterdam/Rotterdam 1976).
- W. Lustenhouwer, *De geschiedenis van het café-chantant* (Brugge 1987).
- R. Miellet en M. Voorn, *Winkelen in Weelde, warenhuizen in West-Europa, 1860-2000* (Zutphen 2001).
- P. Roberts-Jones (red.), *Brussel, Fin de siècle* (Saint-Amand-Montrond 1994).
- M. Roose (red.), *De kranten van ... Gent, 1860-1914* (Gent 1996).
- M. Van Bergen, 'De Sodaliteit', *Ghendtsche Tydinghen*, 9: 3 (1980).
- J. Van De Wiele, (red.), *De Markt* (Leuven 1988).
- L. Van Schoors, *Tussen ijzeren weg en Manchonfabriek, honderdvijftig jaar stationswijk Gent Zuid* (Gent 1985).
- H. Van Werveke, *Gent, schets van een sociale geschiedenis* (Gent 1947).

Biografie

Evelien Jonckheere (°Roeselare, 1985) won in 2007 de Vlaamse Scriptieprijs met haar scriptie 'Gentse Variététheaters van 1880-1914', waarmee ze afstudeerde als Kunstwetenschapper aan de UGent. Sinds januari 2008 voert ze een doctoraats-onderzoek naar Belgische variététheaters. In mei 2009 verscheen haar boek 'Kijklust en sensatiezucht, een geschiedenis van revue en variété' bij Meulenhoff/Manteau, samen met de tentoonstelling 'De dolle jaren van het variététheater' in het Gentse museum Huis van Alijn.